

PROCES REWITALIZACJI A STRATEGIA TYMCZASOWEGO OŻYWIANIA PRZESTRZENI MIEJSKIEJ NA PRZYKŁADZIE EDYNBURGA

Monika Mularz, Aleksandra Prokopska

Politechnika Rzeszowska im. I. Łukasiewicza, Wydział Budownictwa, Inżynierii Środowiska i Architektury, al. Powstańców Warszawy 12, 35-959 Rzeszów
E-mail: monmularz@gmail.com

THE REVITALIZATION PROCESS AND THE STRATEGY OF TEMPORARY REVIVAL OF URBAN SPACE ON THE EXAMPLE OF EDINBURGH

Abstract

Groundbreaking changes, which have occurred in the Polish and European cities, led to the need for rapid actions in the existing urbanized structure. This activities should raise global importance of the municipality and integrate local communities. The most desirable in many urban areas, would be to initiate the process of revitalization, but it cannot be done without a number of analyzes of urban space, large financial outlays and long-term administrative procedures. Therefore, architects and planners increasingly initiate temporary actions, which can be defined as a temporary revitalization. Such actions often refer to areas related to culture. To implement that kind of activities, the creators of events rise temporary constructions or use existing buildings, which requires changes in their function. An example of making a temporary cyclical event in the urban space is the festival in Edinburgh. Monitoring the situation of the city, especially its central districts and their problems has allowed the isolation of the benefits of the organization of the festival. They include mainly the increasing competitiveness of the city in the local and global scale, new functions of unused buildings, increasing number of optional and social behavior and meeting the needs of identity of the immigrant population.

Streszczenie

Przełomowe zmiany, które zaszły w polskich i europejskich miastach, wywołały potrzebę przeprowadzenia szybkich działań w istniejącej strukturze zurbanizowanej, podnoszących konkurencyjność jednostki osadniczej w skali globalnej i integrujących lokalne społeczności. Najbardziej wskazane na wielu obszarach miejskich byłoby przeprowadzenie procesu rewitalizacji, jednak łączy się to z licznymi analizami przestrzeni miejskiej, dużymi nakładami finansowymi oraz długotrwałymi procedurami administracyjnymi. Dlatego architekci i urbanisci coraz powszechniej inicjują tymczasowe zjawiska przestrzenne, które mogą być określone jako rewitalizacja tymczasowa. Tego typu akcje bardzo często dotyczą obszarów związanych z kulturą. Dla ich realizacji wznosi się obiekty tymczasowe lub wykorzystuje się istniejące, wymagające zmiany funkcji. Przykładem podejmowania cyklicznych działań tymczasowych w przestrzeni miejskiej jest festiwal w Edynburgu. Obserwacja sytuacji miasta, a szczególnie jego centralnych dzielnic oraz ich problemów, pozwoliła na wyodrębnienie korzyści płynących z organizacji festiwalu. Można do nich zaliczyć głównie zwiększenie konkurencyjności miasta w skali lokalnej i globalnej, nadanie nowej funkcji nieużywanym budowlom, zwiększenie ilości zachowań opcjonalnych i społecznych, a także zaspokojenie potrzeb przynależności i tożsamości ludności napływowej.

Keywords: temporary revitalization; Edinburgh; Edinburgh Festival; temporary buildings; integration of local communities; temporary revival of urban space

Słowa kluczowe: rewitalizacja tymczasowa; Edynburg; festiwal w Edynburgu; obiekty tymczasowe; integracja lokalnych społeczności; tymczasowe ożywianie przestrzeni miejskiej

Ryc. 1. Zabudowa średniowieczna Starego Miasta w Edynburgu; fot. Monika Mularz
Fig. 1. Medieval buildings in Edinburgh's Old Town; photo Monika Mularz

WSTĘP

W ostatnim dwudziestolecium zaszły przełomowe zmiany w przestrzeniach zarówno polskich, jak i europejskich miast. Ich powodem były ewolucje gospodarcze, społeczne oraz kulturowe. Charakterystyka współczesnego rozwoju, a zwłaszcza globalna konkurencja, wywołują potrzebę wyróżnienia w skali globalnej. Dotyczy to zwłaszcza terenów kryzysowych - obszarów o nasileniu zjawisk negatywnych wyższych niż średnia dla danego miasta. Prawidłowo wprowadzane pozytywne zjawiska przestrzenne, kreowane w dzielnicach, które cechują głównie problemy społeczne i gospodarcze, powodują wieloaspektowe ożywienie tych miejsc i tym samym inicjują proces rewitalizacji. Działania te podzielić można na rewitalizację integracyjną - wspierającą i integrującą lokalne społeczności danego dystryktu oraz rewitalizację implantacyjną - zwiększającą konkurencyjność i znaczenie całego miasta¹.

Stowarzyszenie Forum Rewitalizacji² przytacza dwie podstawowe definicje procesu rewitalizacji, na

bazie których przedstawiona została podjęta tematyka:

1. Rewitalizacja to kompleksowy, skoordynowany, wieloletni, prowadzony na określonym obszarze proces przemian przestrzennych, technicznych, społecznych i ekonomicznych, inicjowany przez samorząd terytorialny (głównie lokalny) w celu wyprowadzenia tego obszaru ze stanu kryzysowego, poprzez nadanie mu nowej jakości funkcjonalnej i stworzenie warunków do jego rozwoju, w oparciu o charakterystyczne uwarunkowania endogeniczne³.

2. Rewitalizacja jest to skoordynowany proces, prowadzony wspólnie przez władzę samorządową, społeczność lokalną i innych uczestników, będący elementem polityki rozwoju i mający na celu przeciwdziałania degradacji przestrzeni zurbanizowanej, zjawiskom kryzysowym, pobudzanie rozwoju i zmian jakościowych poprzez wzrost aktywności społecznej i gospodarczej, poprawę środowiska zamieszkania oraz

¹ S. Kaczmarek, *Rewitalizacja terenów poprzemysłowych. Nowy wymiar w rozwoju miast*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2001.

² Forum Rewitalizacji - stowarzyszenie zajmujące się kwestiami rewitalizacji, skupiające osoby działające w dziedzinie rewitalizacji, zajmujące się praktyką lub teorią. Członkami wspierającymi są jednostki samorządu terytorialnego. Stowarzyszenie stale współpracuje z licznymi gminami oraz specjalistami spoza kręgu członkowskiego.

³ Sformułowanie zgodne z definicją Wytycznych Ministra Rozwoju Regionalnego w zakresie programowania działań dotyczących mieszkalnictwa, Warszawa 13 sierpnia 2008 r.

ochronę dziedzictwa narodowego, przy zachowaniu zasad zrównoważonego rozwoju⁴.

Z obu tych definicji wynika, że rewitalizacja to proces długotrwały, zapoczątkowany głębokimi analizami terenu problemowego oraz mechanizmów, które doprowadziły go do sytuacji kryzysowej. Takie formy podniesienia konkurencyjności danego obszaru są niewątpliwie właściwe, jednak duże nakłady pracy, znaczne wymagania finansowe oraz zaangażowanie wielu organów władz miejskich często stanowią problem, ponieważ wydłużają czas realizacji procesu rewitalizacji. Dlatego obecnie coraz powszechniejsze są tendencje do inicjowania zdarzeń z odgórną koncepcją ich tymczasowości, bazujących na obiektach tymczasowych. Zgodnie z Dz. U. 1994 nr 89 poz. 414, Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. - Prawo budowlane przez tymczasowy obiekt budowlany należy rozumieć „*obiekt budowlany przeznaczony do czasowego użytkowania w okresie krótszym od jego trwałości technicznej, przewidziany do przeniesienia w inne miejsce lub rozbiórki, a także obiekt budowlany nie połączony trwale z gruntem, jak strzelnice, kioski uliczne, pawilony sprzedaży ulicznej i wystawowe, przekrycia namiotowe i powłoki pneumatyczne, urządzenia rozrywkowe, barakowozy, obiekty kontenerowe*”⁵. Budowa obiektów tymczasowych, a także chwilowa zmiana funkcji istniejących obiektów to podstawowe narzędzie kreowania zamkniętej przestrzeni niezbędnej do stwarzania zjawisk tymczasowych.

Celem pracy jest wskazanie pozytywnych skutków tymczasowego ożywienia przestrzeni w Edynburgu podczas trwania festiwalu organizowanego cyklicznie w sierpniu. Efekty uzyskane dzięki temu procesowi nie ograniczają się jedynie do czasu trwania festiwalu, lecz są długofalowe i oddziałują na mieszkańców, turystów oraz imigrantów. W całym procesie istotny jest również fakt wykorzystania istniejących obiektów, niespełniających od pewnego czasu żadnej istotnej funkcji w strukturze miasta, a także tworzenie nowych obiektów tymczasowych, stanowiących intrygujący element krajobrazu miejskiego podczas trwania festiwalu.

Analizując przykłady ożywiania przestrzeni miast w Europie poprzez tymczasowe działania, warto zwrócić uwagę, że obecnie większość przyjmowanych strategii opiera się w głównej mierze na przestrzeni kulturowej⁶.

1. EDINBURGH FESTIVAL

Tymczasowe ożywianie przestrzeni praktykuje się bardzo często w miastach Europy Zachodniej. Przykładem takich działań o charakterze cyklicznym jest „Edinburgh Festival” - festiwal w stolicy Szkocji, odbywający się co roku w sierpniu. Jest to największe tego typu wydarzenie artystyczno-kulturalne na świecie. Edynburg to ważny ośrodek naukowy i kulturalny od czasu Oświecenia. Historia miasta jest związana z takimi myślicielami i wynalazcami, jak Adam Smith, David Hume czy Alexander Graham Bell. Wizja Edynburga jako ośrodka naukowo-kulturalnego jest kontynuowana i podtrzymywana przez współczesne władze miejskie.

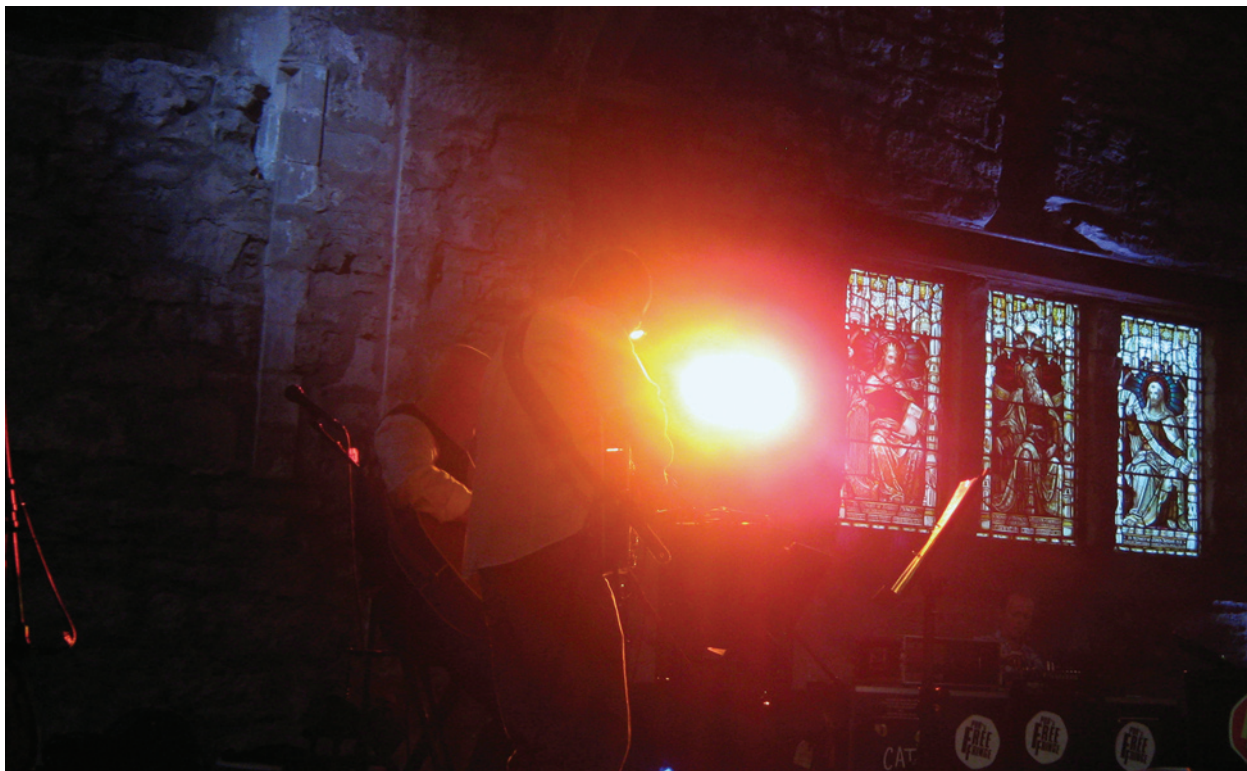
Edynburg podzielony jest ze względów historycznych na Stare Miasto (Old Town) i Nowe Miasto (New Town). Dzielnice te oddzielone są przez ogrody Princes Street Gardens. Stare Miasto (ryc.1) charakteryzuje zabudowa średniowieczna - główny materiał budowlany stanowią tu kamień i cegła, przez co cały rejon jest monumentalny i surowy. Old Town to najstarsza część miasta, łącząca zamek z XVI wieku z pałacem Holyrood - rezydencją królowej Anglii. Nowe Miasto jest powiązane z okresem uprzemysławiania Wielkiej Brytanii oraz z czasami współczesnymi. Co roku w sierpniu przestrzeń publiczna i półpubliczna Starego Miasta zostaje tymczasowo ożywiona - wypełnia się artystami, muzykami, mimami i turystami, którzy chcą przyjrzeć się z bliska wszystkim nietypowym atrakcjom. Sierpniowy festiwal częściowo rozlewa się również na obszary Princes Street Gardens oraz Nowe Miasto. Występy odbywają się na ulicach, placach, w parkach, ale również w obiektach wykluczonych z użytkowania w okresie nie obejmującym festiwalu.

Na funkcję rozrywkową adaptowane są obiekty zabytkowe, które nie spełniają już swojej funkcji ze względu na zmianę stylu życia i priorytetów mieszkańców Edynburga. Kontrowersyjnym przykładem jest organizacja występów artystycznych w obiektach sakralnych (ryc.2). Kościoły przemieniane zostają w kluby i teatry, w których widz może obejrzeć przedstawienie na tle witraży z postaciami świętych. Taki sposób wykorzystania obiektów może wywołać dwojakie reakcje u odbiorców - w zależności od wyznawanych przez nich wartości. Może definitywnie zniechęcić do korzystania z obiektów lub zachęcić do poznania nowej funkcji w nietypowym otoczeniu. Taka redefinicja wartości

⁴ Sformułowanie zgodne z definicją przyjętą przez Komitet Naukowy Projektu Instytutu Rozwoju Miast w dniu 15 lutego 2008 r.

⁵ Dz. U. 1994 nr 89 poz. 414, Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. - Prawo budowlane.

⁶ Przerzestrzeń kulturowa w pracy rozumiana jest jako szczególny typ przestrzeni publicznej, którą charakteryzuje występowaniem dziedzictwa kulturowego lub elementów kultury współczesnej, a także jako przestrzeń, w której istnieją możliwości kreacji funkcji kulturotwórczych.

Ryc. 2. Koncert zorganizowany w obiekcie sakralnym; fot. Monika Mularz
Fig. 2. The concert organized in a sacral object; photo Monika Mularz

Ryc. 3. Widok na Stare Miasto z Zamkiem i dobudowanymi na czas festiwalu trybunami; fot. Monika Mularz
Fig. 3. View of the Old Town with the castle and the platform built on the duration of the festival; photo Monika Mularz

Ryc. 4. Konstrukcja trybun dobudowywanych do Starego Zamku na czas festiwalu; fot. Monika Mularz
Fig. 4. The construction of platform built on the duration of the festival at the Old Castle; photo Monika Mularz

Ryc. 5. Trybuny i scena przy Starym Zamku; fot. Monika Mularz
Fig. 5. Grandstands and the scene at the Old Castle; photo Monika Mularz

związanych z nowym przeznaczeniem jest niewątpliwie ryzykownym działaniem, jednak we współczesnych czasach niejednokrotnie jest jedyną właściwą alternatywą dla budynku niespełniającego dłużej swojej roli w przestrzeni miasta.

Na tymczasowe funkcje związane z festiwalem adaptowane są również obiekty zabytkowe w Edynburgu. W ścisłym centrum miasta, na wysokości 120 m.n.p.m. zlokalizowany jest XVI-wieczny zamek (ryc. 3). Przed rozpoczęciem festiwalu, przy głównej bramie, budowana jest tymczasowa konstrukcja - trybuny i scena o szerokim spektrum programowych możliwości do wykorzystania (ryc. 4). Cała budowla w połączeniu z zabytkowym zamkiem stanowi niewątpliwie ambitne założenie pod względem skali i konstrukcji (ryc. 5), ponieważ trybuna o potężnych gabarytach jest nadwieszona nad skalistym wzgórzem, jednak nie posiada dużych walorów architektonicznych. Nadrzędnym celem budowli jest pomieszczenie olbrzymiej liczby turystów oraz uzyskanie możliwie jak największej powierzchni przeznaczonej na występy artystów biorących udział w tak zwanym festiwalu tatuażu.

Średniowieczne miasto podczas festiwalu zostaje wypełnione barwnymi ludźmi, instalacjami artystycznymi i sztuką uliczną. Każde z tych wydarzeń w przestrzeni miejskiej niesie swój własny przekaz, zależny od twórcy. Raz performance i instalacje mają lekką, czasami wręcz infantylną tematykę, innym razem są poważne lub tragiczne. Jednak niewątpliwie ważny jest fakt, że autoprezentacje artystów i ich dzieła są w okresie festiwalu legalne i mimo, że charakteryzuje je określony czas trwania - wywołują długofalowy wpływ na odbiorców i powodują interakcje międzyludzkie. „*Życie między budynkami jest potencjalnie procesem samowzmacniającego się. Gdy ktoś zaczyna coś robić, pojawia się wyraźna tendencja do przyłączania się innych - albo dla wzięcia udziału, albo tylko dla doświadczenia tego, co robią inni. W ten sposób ludzie i wydarzenia mogą wpływać na siebie i stymulować się. Kiedy zaczyna się ten proces, całkowita aktywność jest prawie zawsze większa i bardziej złożona niż suma początkowo zaangażowanych działalności składowych*”.⁷ Poszerzona oferta kulturalna staje się atrakcyjnym bodźcem dla działań społecznych, dlatego przyciąga olbrzymią liczbę mieszkańców miasta, turystów oraz inwestorów. Dzięki temu, a także przez cykliczność festiwalu, zostaje podniesiona konkurencyjność miasta na rynku

globalnym, co można interpretować jako tymczasową rewitalizację implantacyjną.

Edynburg jest atrakcyjnym miejscem zarówno dla mieszkańców, jak i dla turystów, jednak w okresie festiwalu liczba odwiedzających zwiększa się kilkanaście razy. Taki tymczasowy odzew społeczny świadczy o słuszności całego przedsięwzięcia. Miasto podczas trwania festiwalu funkcjonuje bardzo aktywnie, ale nie jest to następstwo wieloletniego procesu, poprzedzonego analizami przestrzeni miejskiej oraz sytuacji społecznej i gospodarczej, dlatego nie może być uznane za rewitalizację w jej pełnym znaczeniu. Zgodnie z definicją rewitalizacji wszystkie akcje angażują i integrują władze miejskie, lokalne społeczności i podmioty gospodarcze w celu realizacji wspólnie opracowanej strategii festiwalu, jednak dotyczy to bardziej aspektu organizacyjnego. Działania w przestrzeni publicznej i półpublicznej podejmowane są spontanicznie przez artystów i to stanowi główną zaletę całego tymczasowego założenia. Integracja działań podmiotów administracyjnych oraz działań artystów przynosi pozytywne, długotrwałe skutki dla miasta oraz jego mieszkańców.

Przestrzeń Edynburga nie stanowi tylko tła dla zdarzeń, ale jest elementem wpływającym na tożsamość mieszkańców, dla których Edinburgh Festival, jako zdarzenie cykliczne, staje się częścią kultury regionu. Edynburg w dużej mierze zamieszany jest przez zbiorowości napływowe - imigrantów. „*Gwałtowne zmiany w strukturze ludności zamieszkujące daną przestrzeń dewaluują więź między nią a jej użytkownikami, nie znającymi odniesień do napotkanych miejsc*”⁸. Dlatego w świecie globalizacji zjawiska takie jak festiwale, szczególnie cykliczne, tworzą nowe tradycje, a „*każda tradycja jest zawsze w jakimś sensie zakorzeniona w kontekście miejsca, z którego się wywodzi, lub miejsc mających dla niej szczególne znaczenie*”⁹. Dlatego proces tymczasowego ożywiania przestrzeni, taki jak festiwal w Edynburgu, powoduje, że ludność napływowa uczestniczy aktywnie w życiu miasta i zaczyna utożsamiać się z mieszkańcami, zamiast tworzyć odrębne grupy społeczne. Ten proces można zaliczyć do tymczasowej rewitalizacji integracyjnej.

Władze miejskie oraz mieszkańcy Edynburga co roku angażują się w organizację festiwalu również dlatego, że wywołuje on dyskurs społeczny i powoduje znaczne ożywienie przestrzeni publicznych i półpublicznych. Dzięki temu działania podstawowe mieszkań-

⁷ J. Gehl, *Życie między budynkami Użytkowanie przestrzeni publicznych*, Wyd. RAM, Kraków 2009.

⁸ T. Burdzik, *Przestrzeń jako składnik tożsamości w świecie globalizacji*, „Kultura-Historia-Globalizacja nr 11/2012, Wrocław.

⁹ U. Beck, A. Giddens, S. Lash, *Modernizacja refleksyjna: polityka, tradycja i estetyka w porządku społecznym nowoczesności*, przeł. J. Konieczny, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2009.

ców, czyli konieczne w ich codziennym życiu, zostają uzupełniane działaniami opcjonalnymi i działaniami społecznymi. „*Na ulicach i w miejskich przestrzeniach o niskiej jakości zachodzi jedynie niezbędne minimum aktywności. Ludzie śpieszą się do domów. W dobrym otoczeniu możliwe jest całkiem inne, szerokie spektrum ludzkich zachowań*”¹⁰. Dzięki takim zjawiskom jak festiwale podniesiona zostaje jakość przestrzeni miejskiej, która staje się przestrzenią kultury (ryc.6). „*Wprowadzenie do wnętrza miejskich form/obiektów/zdarzeń, które z racji posiadania cech sztuki są wieloznaczne, stanowi ważne uzupełnienie sensów przestrzeni publicznej. Otwiera ją na to, co niespodziewane i zaskakujące. Nie pozwala na zwyczajne, jednowymiarowe jej przeżywanie. Dodatkowo, tymczasowy charakter zdarzeń artystycznych pozwala na szybkie i efektowne transformacje przestrzeni, których wynikiem może być podniesienie wartości przestrzennych i funkcjonalnych wnętrza miejskich, jak i pozyskanie „nowych” miejsc nieoczekiwanego spotkania i interaktywnego kontaktu ze sztuką w przestrzeni publicznej miasta*”¹¹.

WNIOSKI

Przykład Edynburga pokazuje, że proces tymczasowego ożywienia przestrzeni miejskiej przynosi długotrwałe efekty jak też korzyści społeczne, przestrzenne, architektoniczne i ekonomiczne oraz może być porównywany z procesem rewitalizacji tymcza-

sowej. Dlatego strategia ta może okazać się nowym, szeroko stosowanym narzędziem kreowania zdarzeń i ożywiania obszarów kryzysowych oraz drogą do wykonywania „eksperymentów przestrzennych”, prowadzących do wielowymiarowego odbioru przestrzeni przez użytkownika. Dzięki procesowi rewitalizacji jakość środowiska miejskiego zostaje podniesiona, co zwiększa częstotliwość podejmowania różnego rodzaju działań opcjonalnych i aktywności społecznych zarówno przez turystów, jak i stałych mieszkańców miasta.

Metoda rewitalizacji tymczasowej będzie coraz szerzej rozpowszechniana ze względu na szybszy termin realizacji projektu, mniejsze komplikacje administracyjne oraz niższe nakłady finansowe. Możliwość projektowania i budowania tymczasowych obiektów budowlanych o mniejszych gabarytach, których realizacja jest możliwa bez dużej liczby pozwoleń, otwiera nowe perspektywy projektowe dla architektów. Dzięki temu wnętrza urbanistyczne mogą wypełniać się wyrazistymi projektami, często wręcz o charakterze instalacji artystycznych, wywierających długofalowy wpływ na odbiorców.

Tymczasowe obiekty architektoniczne w przestrzeni miejskiej stanowią wartość chwilową, która ma spełnić ściśle określone zadania. Obiekty te kierowane są zazwyczaj w konkretne przestrzenie i odpowiadają potrzebom użytkowników. Dzięki zaangażowaniu mniejszych nakładów finansowych działania związane z tymczasowością mogą być stosowane częściej

Ryc. 6. Urozmaicenie obiektów zabytkowych na czas festiwalu w Edynburgu; fot. Monika Mularz
Fig.6. Diversifying the historic buildings on the duration of the festival in Edinburgh; photo Monika Mularz

i z dużo większą swobodą niż pełne procesy rewitalizacji, przeciwdziałając powstawaniu enklaw wykluczenia oraz umożliwiając zabudowanie obszarów o nieuregulowanych kwestiach własnościowych, a nawet wykluczonych z grupy terenów przeznaczonych do zabudowy. Warto podkreślić, że obiekty tymczasowe, pomimo krótkiego cyklu użytkowania, niejednokrotnie odznaczają się wysokimi walorami zastosowanych rozwiązań architektonicznych odpowiadających ich funkcji. Oddziałują na otaczającą przestrzeń jak katalizator, wpływając na jej ożywienie zarówno w znaczeniu architektonicznym, jak i gospodarczym oraz społecznym. Wzbudzają zainteresowanie odbiorcy ze względu na swoją funkcję oraz formę, dzięki czemu poprawiona zostaje jakość środowiska miejskiego w danym rejonie.

Niejednokrotnie tymczasowe zdarzenia wykreowane w przestrzeni lub tymczasowe obiekty architektoniczne zaspokajają potrzeby przynależności i tożsamości przez tworzenie nowych symboli miejsc i nadawanie im nowych znaczeń w skali lokalnej lub globalnej. Jest to szczególnie istotne w dobie gwałtownej globalizacji i masowego przemieszczania się ludności. W tym procesie przestrzeni, którą tworzą elementy materialne, ma kluczowe znaczenie w budowaniu u mieszkańców świadomości własnej odrębności. Takimi elementami coraz częściej stają się zdarzenia przestrzenne i obiekty architektoniczne o cechach tymczasowości.

LITERATURA

1. **Beck U., Giddens A., Lash S. (2009)**, *Modernizacja refleksyjna: polityka, tradycja i estetyka w porządku społecznym nowoczesności*, przeł. J. Konieczny, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
2. **Burdzik T. (2012)**, *Przestrzeń jako składnik tożsamości w świecie globalizacji*, „Kultura- Historia- Globalizacja” nr 11, Wrocław.
3. **Gehl J. (2009)**, *Życie między budynkami. Użytkowanie przestrzeni publicznych*, Wyd. RAM, Kraków.
4. **Guzik R. i in. (2009)**, *Rewitalizacja miast w Wielkiej Brytanii*, t.1, Instytut Rozwoju Miast, Kraków.
5. **Kaczmarek S. (2001)**, *Rewitalizacja terenów przemysłowych. Nowy wymiar w rozwoju miast*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
6. **Kochanowska D. (2010)**, *Przestrzeń publiczna – kluczowy element miasta współczesnego – zintegrowana czy podzielona?*, [w:] P. Lorens, J. Martyniuk-Pęczek (red.), *Problemy kształtowania przestrzeni publicznych*, Wyd. Urbanista, Gdańsk.
7. **Lorens P., Martyniuk-Pęczek J. (2009)**, *Wybrane zagadnienia rewitalizacji miast*, Wydawnictwo Urbanista, Gdańsk.
8. **Rykwert J. (2013)**, *Pokusa miejsca. Przeszłość i przyszłość miast*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków.
9. **Woźniak-Szpakiewicz E. (2010)**, *Wpływ zdarzeń przestrzennych na kształt współczesnych wnętrz miejskich. O dostępności sztuki w przestrzeni publicznej*, „Czasopismo Techniczne” 6-A/2010, z. 1. Wyd. Politechniki Krakowskiej.
10. *Wytyczne Ministra Rozwoju Regionalnego w zakresie programowania działań dotyczących mieszkalnictwa (2008)*, Warszawa 13 sierpnia.

¹⁰ J. Gehl, *op. cit.*

¹¹ E. Woźniak-Szpakiewicz, *Wpływ zdarzeń przestrzennych na kształt współczesnych wnętrz miejskich. O dostępności sztuki w przestrzeni publicznej*, „Czasopismo Techniczne” 6-A/2010, Zeszyt 1. Wyd. Politechniki Krakowskiej, s. 177-183.